

Mətanət ABBASOVA

Filologiya elmləri doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: abbasova-metanet@list.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.1.51>

NOVRUZ BAYRAMI “ÇƏRŞƏNBƏ”LƏRİNİN İNANC VƏ SINAMALARI TÜRK MİFİK TƏFƏKKÜRÜNDƏ (GÜNEY AZƏRBAYCAN XALQ MƏİŞƏTİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: Güney, folklor, məişət, çərşənbə, ritual, inanc, sınaq, türk, mifoloji

SUMMARY

"TUESDAY" BELIEFS AND OMENS OF NOVRUZ HOLIDAY IN TURKISH MYTHICAL THINKING (ON THE BASIS OF THE FOLK LIFE OF SOUTH AZERBAIJAN)

Holiday rituals, games and performances, music and dance traditions, fortune-telling techniques, etc. on Novruz Tuesdays are rich in beliefs and omens related to Turkish mythical thinking. Although ceremonies in the southern family life in the regions of Tabriz, Ardabil, Hamadan, Urmiya are organized and held according to national codes and spiritual-cultural unity, they are distinguished by their differences in various ritual images in local character. In the south, these ceremonies, which are successively called "khabar", "gul", "kule" and "akhir" Tuesday, are compared in terms of special combination of magical elements and fire and water, and imitative protection from fetish amulets, evil eye and evil spirits through hypnosis, binding, talisman and so on.

In addition, a mirror "joined" to the sacral energy of fire, water, tree-plants, and wind elements of creation, selection of Quranic verses in verbal magic, table traditions decorated with various colors, "Chilyasin water" ceremony, as well as the images of "Tuesday grandmother" and "Tuesday boy" in the series of the ceremony heroes called Kosa and Kechal, the uniqueness of greeting ancestral spirits in songs have a special place in this context. Among the ceremonial dances, "Yalli" and "Jalman" ("Chelman"), which are compatible with the ancient "Jalin" in which shamans also participate, immortalize the complex content of beliefs in the ritual content of holiday games. "Tuesday" rituals in the southern family life, in any case, preserve the multifaceted historical presence of beliefs and faith in the ethnographic framework, including the religious worldview, starting from the pre-animistic thinking system.

Keywords: South, folklore, family life, Tuesday, ritual, belief, omen, Turkish, mythological

РЕЗЮМЕ

ПОВЕРЬЯ В «ЧЕРШЕНБЕ» В ТЮРКСКОМ МИФИЧЕСКОМ МЫШЛЕНИИ (на основе народного быта Южного Азербайджана)

Чершенбелер (среды) во время праздника Новруз, богаты праздничными ритуалами, игр – зрелищами, музыкальными и танцевальными традициями, техникой гадания и др. поверьями тюркского мифического мышления. В быту Южного Азербайджана в таких ре-

гионах как Тебриз, Ардебиль, Хамадан, Урмия в общенациональных кодах обряды составляют единство, также духовная культурология локально характеризуясь в разнообразных ритуалах, выделяются своими различиями.

В Южном Азербайджане поочередность таких обрядов как «весть», «цветок», «бесхвостый» и «конец», в особенности сопряженная с магическими комбинациями элементов огня и воды, можно сопоставить с фетиш амулетами, гипнозом от сглаза и злыми духами, поверий об оберегах посредством заговора и т.д.. Отдельно огонь, вода, дерево, сакральная сила элементов сотворения ветра, «сопряжены» с зеркалом, Избрание вербальной магией аятов Корана, традиционный праздничный стол, богатое различными яствами, обряд «Джилясин сую», а также ряд обрядов связанные с образами героев Коса, Плешивый «Чершенбе нене», «Чершенбе оглан», своеобразное приветствие духа предков занимает особое место в этом контексте. Обрядные танцы «Яллы», «Джелманы», которые похожи на древние танцы шаманов «Джалын», в праздничных играх и в играх с ритуальным содержанием продолжает существовать в комплексе поверий с ритуальным содержанием. В быту Южного Азербайджана во всех случаях ритуалы «чершенбе» начиная с доанимистического мышления, включая религиозное мировоззрение, в этнографических рамках поверий сохранил многогранность своей истории.

Ключевые слова: Южный, фольклор, быт, среда, ритуал, поверье, опробование, ту-рок, мифологический

Giriş: Türk xalqlarının bayram ənənələrində başlıca yer tutan “Novruz” çərşənbələri ritual davranışlar, oyun-tamaşa şəkilləri, fal açma, sınaq və inancları və s. ilə etnosun zəngin mədəniyyəti, mifik təfəkkürünün tarixi qaynaqlarını müəyyənləşdirməkdədir. İlk yaradılış ünsürləri, falaçmaların aparıldığı çoxsaylı magik elementlərin kombinasiyası, qədim mərasim rəqsləri, müxtəlif bitki, predmetlərin qoşulduğu nəzər, pis ruhlardan qorunma inancları və s. kompleks şəkildə “Novruz” bayram adət-ənənələrində bir araya gəlməkdədir. “Yaz (bahar) və ya Novruz bayramı öz zəngin fəlsəfəsi, teatrallığı, poetik strukturunun mükəmməlliyi ilə seçilir. Bu bayram bir sıra müxtəlif mənşəli xalqların mədəniyyətində, adət-ənənə və vərdişlər sistemində geniş yer tutsa da, azərbaycanlı təfəkküründə daha böyük mövqeyə malik olmuşdur. Xüsusilə o mənada ki, Novruz özündə ən qədim dövrlərdən gələn inancların, etiqadların, dünyagörüşlərin “dialoqa” girərək “süxurlaşdığı”, spesifik bir bütövlük yaratdığı mənəvi-kulturoloji (və ideoloji-etnoqrafik) texnologiyadır. İnsanla Təbiətin elə bir səmimi, emosional, müdrik diskursu, anlaşması, həmrəyliyidir ki, ciddi, zəngin fəlsəfi məzmunla malikdir” (2, 36). Qeydə alınan mərasimyönlü ritual görüntülər bu baxımdan bütün hallarda Yer Ana ruhu, torpağın oyadılması, gələcək il üçün arzulamalar, magiya üzərindən şər ruhlar, pisliklərdən uzaqlaşdırılmasına bağlıdır.

Novruz çərşənbələrinin keçirilməsi başlıca olaraq yaradılış kulturları – su, od, hava, torpaq üzərində qurulmaqla hər biri xalq məişətində xüsusi təntənə ilə qeyd edilməkdədir. Bayram ayının çərşənbələri qədim Təbriz məişətində ardıcıl olaraq “xəbər”, “gül”, “külə” və “axır” çərşənbələr olaraq adlandırılmışdır. Bu silsilədə

“su çərşənbəsi” torpaq çərşənbəsinə qədər keçirilən ilk bayram ənənəsidir. Kosmosun bərpasına qədər dünyanın su başlanğıcında mövcud olması, təbiətin canlanması təsəvvürləri sırasında su kultu ilkin sırada dayanmaqla bir çox xalqların mifoloji dünyagörüşündə qoruyucu, toplayıcı məzmununu saxlamaqdadır. Güney folklor məişətində də “su” çərşənbəsində ilk olaraq həyətbaca, ev-əşiyin təmizlənməsi aparılır, kol-kos basmış arxlar təmizlənilir, həyətlərə su daşınmaqla torpağın dibi yenilənir. Başlıca olaraq kuzələrdə evlərə su daşınır, bəzi bölgələrdə su çərşənbəsində su kuzələri bulaq başında sındırılıb, yenilənir (yeni kuzələrdə su daşınması burada həm də ailə təsərrüfatının yenilənməsi düşüncəsindən irəli gəlir). Xüsusilə, qızların bu çərşənbədə dırnaq tutub su üzərindən atlanmaları da ritual davranışların sırasında seçilməkdədir. Dırnaq tuma, tutulan dırnağın həmişə göz önündən kənardə saxlanması, hətta küncbucaqda basdırılması inancı insana qarşı çevrilən qara magiyanın “təqlid ovsunu” yolu ilə yönəldilməsi ehtiyatlılığından irəli gəlir. Su çərşənbəsində müxtəlif nəğmə mətləri oxunmaqla su üzərindən atlanmaq həm də verbal magiya yolu ilə arzu, istəyə bağlı səslənmələrlə ifadə edilməkdədir:

Sel çapar, su çapar,
Bir günah işlətdim,
Gəl onu tut apar.
Sel çarpar, su çarpar,
Gəl apar, gəl apar.... (9, 50)

Saqqız ağacı suda,
Birin kəs, birin buda.
Gözü yolda qalanın
Mətləbin versin xuda.

Nəğmə mətnindən də görüldüyü kimi, suya səslənmə günahlardan arınma istəyi üzərində qurulmaqla təmizlənmə, yeni bir ruhi-mənəvi başlanğıca olan işarədir. Eyni kontekstdə su çilənməsi təmizlik, yenilənmə, su yaradıcı enerjisinin paylanması təsəvvüründə çərşənbə rituallarında ayrıca bir mərhələ təşkil edir. Burada su və ayna, su və Quran üzərindən rituallara qoşulan inanc və sınımalar isə başlıca yer tutur. Məlumdur ki, Güney məişətində Novruz süfrələrinin bəzədilməsində müxtəlif şirniyyat, meyvələrlə yanaşı, süfrəyə bir dolu kasada su və ayna qoyulması da ənənəvi görüşlər sırasındadır. Bütün hallarda suyun üzərinə düşən istənilən varlıqları əks etdirmə özəlliyi ayna-güzgünün funksional məzmunu ilə eynilik təşkil etməkdədir. Qədim türk təsəvvüründə suda olan görüntülərin ruh olaraq qəbul edilməsi (1, 46) inancı kimi, güzgünün də ruhun köçdüyü predmet kimi (məsələn, dünyasını dəyişən insanın nəşi üzərinə güzgü qoyulması ənənəsi) sakrallaşma düşüncəsi mövcuddur. Şamanların gələcəyi güzgü ilə görməsi və eləcə də günahkarların ayna vasitəsilə üzə çıxarılması bu

mərəsimlərdə mühüm yer tutmaqdadır. Bir çox nağıllarımızda ağsaqqal, ruhani qocaların çətinliklərdən xilas etdikləri qəhrəmanlara geriye dönmədən, el-obalarına qayıtması əmri də güzgüdə əks olunmaqla ruhlar aləminə keçid inancından qaynaqlanmaqdadır. Xalq məişətində qəbiristanlığa ziyarətə gedən insanların ziyarət sonrası geriye baxmadan məkandan uzaqlaşması, eyni zamanda qədim “ruh tutma” ayinlərində müxtəlif predmetlərlə yanaşı (kömür, buğda, daş və s.), güzgünün də yer alması inancları eyni mifik təsəvvürlərdən yol almaqdadır. Sakral güc, enerji mənbəyi kimi su və ruhların keçdiyi, başqa sözlə desək, əcdad ruhunun qorunduğu güzgünün çərşənbə süfrələrinə gətirilməsi bilavasitə yaradılış-tapınma müstəvisində mifoloji məzmun qazanır. Təsadüfi deyildir ki, xalq məişətində məhz bu günlərdə qəbirin ziyarət edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir, hətta bir çox yerlərdə (xüsusilə, Qarabağ ərazisində) qəbiristanlıq ətrafında süfrə qurulub, ehsan paylanılır. Burada güzgü və suyun sakral məzmununda qoruma, hifz etmə, ilkin yaradılış gücü və əcdad ruhu bir araya gəlməkdədir. “Kosa-kosa” mərasim oyunlarına aid nəğmələrdə mifoloji obrazın ətrafdakıları salamlamasının bu və ya digər qüvvələrlə yanaşı, əcdad ruhuna yönəldilməsi də maraq doğurur:

Kosa-kosa hannan gəlib,
Hani hamamunan gəlib.
Kosuya heş nə demiyin,
12 ayyamınan gəlib.

Kosa gəlib qapuyuzə,
Səlam verib sapuyuzə.
Çoban uşağı holla-holla,
Atul kosa, düş kosa,
Yorqan üstə şiş kosa. (7, 58)

“Kosa” ilə bağlı verilən nəğmə mətnində Kosanın 12 ayın birində görünməsi, təmizlənməsi (su, hamamda arınması) ilə yanaşı, görüşdə “sapuyuzə” soy-kökə, geniş mənada əcdad ruhlarını salamlaması ənənəsi qeydə alınmışdır.

Qeyd edək ki, güzgü ilə bağlı digər xalq inanclarında hətta səfərə çıxan insanın xəta-bələdan uzaqda tutulması üçün evin ortasında güzgü qoyub, üzərindən su tökülməsi kimi qabaqlayıcı, qoruyucu magik rituallar mövcuddur (6, 19). “İlaxır çərşənbə”də nişanlı qızlara aparılan qurbanlıqların boynuna şalla yanaşı güzgü bağlanması, yaxud “şal sallama” da gənclərin sevdiqləri qızlara bacalarından torbada güzgü də sallaması və s. geniş yayılmış qədim inanclar sırasındadır. Güney məişətində il təhvil olarkən güzgü və suya baxıb salavat çəkilməsi də uyğun inancların mahiyyətinə bağlıdır.

Məlumdur ki, qədim türklərin ilkin dünyagörüşü formaları təbiət, atalar, Göy Tanrı inanc və düşüncəsinə bağlıdır. Xüsusilə, Oğuz-Türk mədəniyyətində

varlıq və kosmosun bərpası Tanrı Qara xan və Ağ Ana sakral varlıqlarına aid edilir. Bundan başqa, öndə gedən Tanrılarla yanaşı, dünyanın idarə olunması qoruyucu (Umay, Ana Maygıl, Ayısıt), Yerüstü (Dağ, Daş, Ağac, Su və s), Yeraltı (Yerlik, Qarabasan, Al Anası), göy (Günəş, Ay, ulduz) iyələriylə tamamlanır. Sonrakı dövərdə – VII əsrdən etibarən Şərqdə islam dininin yaranması qısa bir zamanda türk toplumlarının məişət dünyagörüşünə daxil olur. Nəticədə islam mədəniyyətinin xalq məişətinə təsiri ardıcıl şəkildə onun folklorunda da möhkəmlənir. Folklorun yeni motiv, mövzularla zənginləşməsi əvvəlcə “yerli”, “mövcud” müqəddəs kultların islam müqəddəslikləri ilə qarşılaşma və nüfuz olunmasındakı bədii mexanizmində seçilir. İslamaqədərki xalq mifik düşüncəsinin yerli kultları bu prosesdə aktivləşməklə yerli-gəlmə mədəni kultların qəbulunda bir-birini tamamlayan paralel, yanaşı prosesə qoşulur. Bu baxımdan əski türk düşüncəsində Yer iyələrindən su sakrallığı islamın başlıca dini kitabı olan “Quran” müqəddəsliyi ilə bir araya gəlir. Güney Azərbaycan məişətində çərşənbə mərasimlərində bu baxımdan bir neçə rituallaşma örnəkləri qeydə alınmışdır. İnanca görə, çərşənbə gecəsi “çərşənbə su”yuna “Quran” oxuyub evdəki xəstə bir kimsəyə içirtsən, o, şəfa tapmış olar. Yaxud, Miyananın Qoşabulaq kəndində il təhvil olunması belə qeydə alınır ki, həmin gün kənd ağsaqqalları kəndin məscidinə toplaşar, orada davamlı “Quran” oxunur. Eyni zamanda məsciddə iri bir qazanda su qoyularaq onun çevrəsində müxtəlif dua və “Yasin” surəsi oxunur ki, bu mərasim ayrıca “Çilyasin” (“40 Yasin”) adlandırılmaqdadır. İlin yenilənməsi qeyd olunduqda məsciddəkilərin hər biri bu sudan götürüb evlərinə aparır, suyu içib, qapı-bacaya səpməklə ritualı başa çatdırmış olurlar.

“Çərşənbə” gecələrinin başlıca inanclar sistemi həm də od kultundan irəli gələn rituallarda qorunmaqdadır. “Od”, hər şeydən əvvəl, yaradılışın 4 ünsüründən biri, türk mifologiyasında Yerüstü sahiblər – Qal xan, Alaz xan, Andar xan, Çalın adlandırılan ocaq tanrıları və iyələrinin sakral obrazlılığında seçilən mif düşüncəsidir. Ocaq ruhunu ifadə edən bu iyələr müxtəlif mifoloji mətnlərdə həm qadın, həm də kişi obrazında təsvir edilməkdədir. Ocaq, od iyələrinə ehtiram və onları qəzəbləndirməmək inancı üzərində məişətdə bir çox sınımalar mövcuddur ki, bunlara ritual daxilində “çərşənbəlik”lərdə də təsadüf edilməkdədir. Od üzərindən atlanmaq, oda dua etməklə pislik və xəstəliklərin məhvini nail olmaq inancı “od çərşənbəsi” mərasimində uyğun nəğmə mətnlərində qorunmaqdadır:

Baş ağrım,
Diş ağrım,
Göz ağrım,
Düş bu odun üstünə.
Sancım, quluncanı,

Bel ağrım,
Düş bu odun üstünə.¹

Bundan başqa, ritual daxilində oda müraciətlə “sənin qırmızılığın mənə, mənim sarılığım sənə” söyləməklə verbal yolla enerji ötürülməsini həyata keçirmiş olurlar.

Emonasiya – təmizlənmək anlamında odda yandırılıma bu mərasimlərdən kənarında müxtəlif ovsunların keçirilməsində də başlıca rituallara daxildir. Gözdəymə, çilləkəsmədə də ritual sonrası duz, yaxud üzərlik od üzərinə atılaraq yandırılır. Təbii ki, kult-odun mifoloji məzmununa bağlı xalq məişətində bir çox tabular da mövcuddur. Çərşənbə odunun su ilə keçirilməsi, natəmiz halda ocağa yaxınlaşma, yanan çırağın üfürülərək söndürülməsi, ocaq yanarkən onun durmadan közü ilə oynamaq, ocaq külünün təmiz yerə tökülməsi və s. od iyələrinin qəzəbləndirilməsi inancına bağlı tabular sırasındadır.

Odlu bağlı ritual davranışların diqqət çəkən ikinci mühüm xüsusiyyəti çərşənbə axşamlarında ocaq ətrafında toplaşanların dövrə qurub fırlanmaları, ayrıca “Yallı”, “Halay” rəqs qrupundan müxtəlif oyunları ifa etmələridir. Qədim xalq rəqslərindən olan “Yallı” ilə bağlı folklorşünaslıqda bir çox fikir və mülahizələr mövcuddur. Oyunun adlandırılması bu kontekstdə rəqs hərəkətlərinin sürətliliyi (M.Allahmanlı), sıralanma, Al ruhu anlayışında və s. izah olunmaqdadır. Bütün hallarda rəqsin quruluşu, keçirilmə məkanı, rəqs edənlərin cins və sayı, hərəkətlərin dinamik, həyəcanlandırıcı olması və s. oyunun məişət xarakterində mifoloji məzmun funksiyasını aydınlaşdırmaq dadır. Bahar bayramları, ayrıca Novruz çərşənbə rituallarının mahiyyəti bilavasitə su, od, küləyin hərəkətə gətirilməsi, nəticədə Torpaq ruhu, Yer Ananın oyadılması inancına bağlıdır. Torpağın bərəkəti, oyanışı isə onun artma, çoxalma məzmununda qorunur. Bu baxımdan od, ocaq ətrafı ritualların oğlan və qızlar da daxil olmaqla birlikdə dinamik hərəkətlərdə həyata keçirilməsi eyni çoxalma, törəmə aktivliyini simvolizə etməkdədir. Bu baxımdan oyunun qarşılıqlı şəkildə, xüsusilə oğlan və qızların bir yerdə oynamaları və ən əsası od ətrafında dövrələnmə Yer Ana ruhunun oyadılması, artım, istək və s. ilə bağlıdır. Məlumdur ki, Yer Anaya müraciətlər, onu oyatma və artım, bolluq üçün dəvət türk xalqlarının bir çox mərasimlərində qorunub saxlanmaqdadır. Yer in özünə

---

¹ Əhəd Fərəhməndinin toplama materiallarından

müraciətlər üzərində qurulan (“Yer, Yer gücümü ver...” müraciətli nəğmələr qrupu) nəğmələrin əksəriyyəti məhz bu qədim törənlərin unudulan mərasim rituallarında qorunmaqdadır. Vaxtilə türk məişətində xalq inaclarına dayanan qədim “Calın” mərasimləri mövcud olmuşdur ki, şamanın və 39 qız və oğlanın iştirak etdiyi bu törəndə müxtəlif səslər çıxarmaqla rəqlər etmək, Yer Anası, Yer iyəsi üçün təşkil edilmişdir (8). Bundan başqa, Güneydə toy mərasimlərində ayrıca halay qurulması üzərində təşkil edilən rəqlər “Çəlman”, yaxud “Çəlman” adlandırılmaqdadır. “Çəlman bir dəstə cəmi rəqsdir ki, otuz iki havadan ibarət olub və hər toyda bu otuz iki hava çalınar....Çəlmanın əvvəlində bir nəfər dəsmal əlinə alıb başı çəkər. Çəlman çiraqlar yanınca davam tapar, çiraqlar yananda qonaqlar yığılıb miz, səndəl üstündə əyləşərlər. Və orda bir qaval və bir kaman və bir nağara çalınıb, növbətinən qonaqları oynadarlar....” (7, 78). Oxşar motivlərə yakutların əski mərasimlərində də rast gəlirik. Onlar bu mərasimdə “Isıyak” ağacı altına toplanır, qurbanlar kəsir, meydana od üzərindən tullanmaqla Yer ruhlarını məmnun etməyə çalışırlar.

“Çərşənbə”lərin keçirilməsində ən çox qeydə alınan inanclar həm də müxtəlif bitkilərin müqəddəsləşdirilməsinə bağlıdır. Ümumiyyətlə, türk dünyagörüşündə bitkilərin sakrallığı və mifoloji xüsusiyyətləri geniş yayılmış dünyagörüşü formalarından biridir. Hər şeydən öncə, yaradılış, kosmosun məkan mövcudluğu bu təssəvvürlərdə Dünya Ağacının məzmununda izahını tapır. Yeraltı, Yerüstü, Göy təbəqəsini əhatə edən Dünya Ağacı burada həm də məkan və zamanların mifoloji yerlərini müəyyənləşdirir. Şaman bubnaları, xüsusi geyimlərində təsvir edilən ağac və nərdivan şəkli onun qamlama mərasim əsnasında ruhən Dünya Ağacının məkanlarına səyahətini simvolizə etməkdədir. Belə ki, şaman bu mərasimdə ağacı nərdivan kimi istifadə edərək ruh aləmi, Yerliyin dünyasına baş vura bilir. Hunlara aid əski kurqanlarda tapılan bəzək əşyaları, türk damğaları üzərindəki rəsmlər, ayrı-ayrı nağıl, mifik mətnlərdə yer alan əfsanəvi obrazların yaranması, sehirlə güc qaynağı və s. bitkilərin müqəddəsləşdirilməsinin məzmununu ifadə edir. Ağac, bitkilərə inam hələ animizm dövründə mövcud olmasına baxmayaraq, bu inancın kökləri daha erkən insan cəmiyyətlərinə aid edilir. Qədim insanlar ağacların hərəkət etməsi, bir-biri ilə və insanlarla danışdıqlarına inanırdılar (10). Tarixi gəlişmələrdə qədim türklərin qayın, şam, ardıc, iyde, dağdağan və s. bitkiləri müqəddəs sayaraq onlar üzərində

müəyyən tabuları qoyması qeydə alınmışdır (məişətimizdə dağdağan, əncir, barlı armud və s. ağacların kəsilməsinə qoyulan tabular). Bundan başqa, türk-oğuz mətnlərində əcdadlıq həm də ağacla mifoloji dövriyyəyə keçir. Türk soylarının ağac koğuşuna düşən işıqdan törəməsi ənənəsi, eləcə də Yer Ana ilə bağlı əski mərasimlər bilavasitə ağac, bitkilərin ətrafında keçirilmişdir. Digər yaradıcı qüvvələrin “razı salınması”nda olduğu kimi, “ağac payı” üçün qurban kəsilməsi ənənəsi də mövcud inanclar içərisində ayrıca yer tutur (12, 22).

Ağac inancının qədim türk məişətinə dayanan təsəvvürləri “Çərşənbə”lərin inanclar sistemində bu və ya digər şəkildə qorunmaqdadır. İlk olaraq bu sakrallaşmada söyüd, əncir və dağdağan ağacları mifoloji dövriyyəyə daxil olur. Güneydə “Yel” çərşənbəsində gecə niyyət tutularaq söyüd ağacının altında “Yel baba”nı səsleyirlər. Əgər Yel niyyət tutan insanın səsini eşidib, arzusunu qəbul edərsə, o zaman söyüdü budaqları titrəyib torpağa toxunmuş olur. İnanca görə söyüd ağacı Yer Ananı salamlayan ilk bitkidir ki, onun səsi də Yel Baba vasitəsilə eşidilir. Əski rəvayət və əfsanələrə görə hələ Adəm peyğəmbər cənnətdə günah işlədərkən açılan ayıb yerlərini örtmək üçün ilk olaraq söyüd ağacına müracət edir. Lakin söyüd günaha girən Adəmlə birlikdə olmamaq üçün onun bu istəyini rədd edir. İnanca görə, söyüd və iydə ağaclarının ətri məhz bu mifoloji özəlliyinə görə daha ətirli və təmizdir. Söyüd ağacı ilə bağlı ikinci bir ritual davranış məhz çərşənbə gecəsində ona sarılıb niyyətlərin söylənilməsinə bağlıdır.

Söyüdlə yanaşı, “çərşənbə” gecələrində niyyət tutulduğu digər ağac əncir ağacıdır. Əncir ağacı isə söyüd və iydənin mifoloji məzmununa əks olaraq xalq rəvayətlərində Adəm peyğəmbərə “bürünməkdə” yardım etməsi məzmununda müqəddəslik qazanaraq sakrallaşmışdır. Güneydə “ilaxır çərşənbə” də əncir ağacının budaqlarını burub səhərə qədər gözləyərlər, əgər səhər o budaqlar yenidən öz əvvəlki halına qayıdarsa, deməli, niyyət tutanın niyyəti qəbul olunmuşdur.

“Çərşənbə” rituallarına qoşulan digər mühüm inanclar bəd ruhlar, gözdən ailə, evin qorunması üçün görülən tədbirlər, bolluq, bərəkət, dincliyin təmin edilməsi üçün seçilən predmetlərin ritullara qoşulması məsələsidir. Çərşənbə axşamaları xalq məişətində ev, ailənin bəd ruhlar, pis nəzərlərdən qorunması üçün baca ətrafı, dam üstü cızıqlanır, dairəyə alınmaqla hifz edilir. Dairəyə salmaq, çəkilən cızıqla şər ruhların qovulması inancı məişətdə sofi-ilanların ovsunla ram

edilməsi ənənəsində daha çox təsadüf edilməkdədir. Sofi-ilan ovsunçusu bu ritualda evin tən ortasında iri bir halqa, dairə cızmaqla, müvafiq ovsunlar oxuyur, ətrafa duz səpməklə ilanları dairəyə dəvət etmiş olur. Cızıqlanma, çevrələnmə və duz, üzərlik dənələrinin daxil edildiyi bu fal texnikası ayrı-ayrılıqda magik predmet, hərəkətlərin kombinasiyasında funksionallıq qazanır. Güney məişətində “Qəşş edəni cızığa salsan ayılar”, “Əcinnələr səni çağıranda deyənən gələmmirəm, duz dartıram”, “Birisinin evinə xoşlamadığı bir qonaq gəlsə, tez evdən çıxıb getsin deyə, qonaq bilmədən başmağının içinə duz tökərlər”, “Qorxan uşağa duz yaladarlar” və s. sınımalarda ayrıca uşağın qorxuluğunun götürülməsi, sancı və s. ovsun rituallarında üzərlik, kül, qıfıl və s. predmetlərlə birlikdə həyata keçirilir. Eyni ovsun elementinin fərqləndirilməsi çərşənbə rituallarında da yer almaqdadır. Bundan başqa, bayram axşamı dam üstünə bir neçə parça kömür (qara gün anlamında), bir ovuc duz (göz dəymənin götürülməsi), qara pul (yoxsulludan qurtulmaq mənasında), qovurğa torbası (ruzi mənasında) atılması da uyğun arzulamaların məntiqinə bağlıdır.

“Çərşənbə” mərasimlərinin digər maraqlı doğuran rituallarından biri də “Çərşənbə nənəsi”, “Çərşənbə oğlu”nun rəsminin evin divarlarına həkk edilməsidir. “Evdə (qış evlərində) palçıq divarlarda onlar bir qadın “çərşəmmə nənəsi” və bir erkək “çərşəmmə oğlunun” rəsmlərini əl-ələ tutmuş halda çəkib, bunları ağızlarına çərşənbə yemişi qoyarmışlar (yapışdırarmışlar, ağzı şirinlik olsun deyə). Bu şəkillər silinməyənəcən silməzlərmiş” (3, 31). Çox məhdud şəkildə rast gəlinən bu ənənə də əslində sehr, əfsun “çalınması” mexanizminin tərkib hissəsi olaraq diqqət mərkəzində dayanır. Xalq məişətində “qara”, yaxud “ağ” magiya uygulamaları bağlama, hipnoz, tilsim və s. üzərində aparılır ki, mərasimin ən geniş yayılmış formalarından biri də təqlidi yolla ovsunun həyata keçirilməsidir. Daha çox təsvir, rəsm üzərində formalaşdırılan bu ritualda da başlıca məqsəd seçilən obyektə təsir, onun məhv edilməsi və yaxud canlandırılması inancına bağlıdır. Bu baxımdan “Çərşəmmə nənə” və “Çərşəmmə oğlu”nun bayram rituallarında yer alması həm evə bərəkət, şadlıq gətirməsi, eləcə də təbiət ruhları-cin və pərilərdən mühafizə olunması inancından irəli gəlir.

Bütün hallarda Novruz çərşənbələri qədim türk mifoloji təfəkkür, düşüncəsinin qaynaqlarına bağlı mərasimlərin inanc və sınımalarını bir araya gətirərək kompleks təsəvvür yanaşmasını müəyyənləşdirir. Bu yanaşma həm də

ilkin türk təssəvür sisteminin dini dünyagörüşlə qarşılaşması, onunla qarşılıqlı şəkildə xalq məişətinə daxil olması, gəlmə kultların mövcud düşüncəyə nüfuz olunma mexanizmlərini və s. mahiyyətini açmağa kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası, Bakı, Elm, 1999, 224 s.
2. Cəfərov N., Sərdarov V., Cəfərov A. Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
3. Əbadi D. Qoşaçayda çərşənbə axşamının dəbləri. El bilimi, 122/123 sayı, 1398.
4. Güney Azərbaycan folkloru, IV kitab, Tərtib edən: f.ü.f.d.Mətanət Maşallahqızı (Abbasova), .Dr.Hüseyn Şərqidərəcək (Soytürk), Bakı, Elm və təhsil, 2015. 388 s.
5. Güney Azərbaycan folkloru, V kitab, Tərtib edən: f.ü.f.d.Mətanət Maşallahqızı (Abbasova), Toplayan: Böyükbəy Ələkbəroğlu, Bakı, Elm və təhsil, 2015, 388 s.
6. Hicran. F. Güzgü arxetipi folklorda. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 56 s.
7. Xadəmlu X. Kosa çıxartma. El bilimi, 107-ci sayı, 1397, səh.58.
8. İsmayılzadə M. Urmu folkloruna qısa bir baxış. Urmiya, Buta nəşr, 1390, 123.
9. Nəğmələr, inanclar, alqışlar. Toplayan və tərtib edən: A.Nəbiyev. Bakı, Yazıçı, 1986, 215 s.

Türk dilində

10. Deniz Karakur.Türk söylence sözlüğü (açıklamalı, inceleme, derleme), 2012, 906 s.

Rus dilində

11. Демидов С.М. Растения и животные в легендах и верованиях туркмен. Серия «Этнография туркмен». Вып. 1. – М.: Старый сад, 2020.
12. Зеленин Д.К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. М.-Л., 1937.

